

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ФУНКЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАГОЛОСУ

Студія присвячена одній з актуальних проблем українського мовознавства – наголошуванню. Проаналізовано дію лексико-семантичної функції наголосу в українських говірках. Аналіз матеріалу уповажнив на висновок, що явище семантичної диференціації слів за допомогою наголосу загальноукраїнське, оскільки наголос є засобом вираження лексичного значення в говірках південно-східного, північного та південно-західного наріч, окрім лемківських говірок, яким властивий сталий наголос на другому складі від кінця слова.

Ключові слова: наголос, лексико-семантична функція, українські говірки.

Наголос – душа слова; заберіть у слова наголос, і його не стане; поставте неправильно наголос – зруйнується ціле слово [8, с. 3]. В українській мові та її діалектах наголос є індивідуальною ознакою слова, бере участь у його звуковій організації. Як зазначає І. Огієнко: «...це один із засобів зв'язувати звуки в склад, а склади в певну звукову одиницю, яку звемо словом. Без наголосу самі звуки не спосібні були б скласти окремого слова, – він їх єднає до купи, до певної норми, а вже логічний наголос єднає окремі слова в речення» [6, с. 13].

Водночас, унаслідок того, що ознакою українського наголосу (за винятком лемківських говірок) є його рухомість, різномісність, він, крім фонетичного об'єднання слова, в окремих словах виконує й інші важливі функції: лексико-граматичну, лексико-семантичну. Зазначимо, що наявність диференційних функцій українського наголосу уможливорює зіставити наголос з фонемою, зокрема таку паралель провів М. А. Жовтобрюх [4, с. 47–48].

Лексико-граматична функція – за допомогою наголосу диференціюють граматичні форми, зокрема в іменниках, форму родового відмінка однини та називного відмінка множини, пор.: родовий відмінок однини *к'нижка*, *ко́ле"са* та називний відмінок множини *книж'ки*, *ко'леса*; за І. Огієнком – це закон функційного розрізнення форм.

Функція перенесення наголосу на флексію, тобто диференціювати форми однини та множини, є давньою, її зафіксовано в «Лексиконі» Памви Беринди [2], хоча, як зазначає Л. А. Булаховський, український тип наголосу *к'нижка* – *книж'ки* з погляду праслов'янської мови є новим [1, т. 2, с. 359–361]. Тенденцію переносити наголос на закінчення у формі називного відмінка множини від пізньопраслов'янського періоду до нашого часу простежив В. Г. Складенко [7]; на

матеріалі сучасної української літературної мови дистинктивні функції наголосу в українській літературній мові дослідив й проаналізував В. М. Винницький [3]. Лексико-граматична функція наголосу властива й іменникам в українських говірках, пор.: родовий відмінок однини *д'івки*, *китички* та називний відмінок множини *д'ів'ки*, *китич'ки*. Оскільки лексико-граматична функція наголосу вже була об'єктом нашого дослідження [5], докладніше зупинимось на аналізові лексико-семантичної функції українського наголосу.

Лексико-семантична, чи смислорозрізнавальна – за допомогою місця наголосу в слові розрізняють лексичне значення, пор.: *бід'нота* 'бідні, убогі, незаможні люди' // *бідно'та* 'бідність'; *го'род* 'місце кожної команди в різних масових іграх, яке звичайно окреслюється лініями на землі' // *го'род* 'ділянка землі при садибі, здебільшого для вирощування овочів': *мука* 'страждання' // *му'ка* 'борошно'; *образи* 'зовнішній вигляд когось, чого-небудь' // *обра'зи* 'ікони' [ВТС]. Зауважимо, що лексико-семантичну функцію українського наголосу простежено в найдавніших акцентованих пам'ятках кінця XVI – початку XVIII ст. [3, с. 60], зафіксовано як у давніх, так і в сучасних лексикографічних працях, пор.: *береж'ний* // *бе'режний*; *видати* // *ви'дати*; *важниця* // *важ'ниця*; *вивозити* // *ви'возити*; *до'ходитися* // *до'ходитися*; *жадний* // *жад'ний*; *жаління* // *жа'ління*; *жа'лоба* // *жа'лоба* [Грінченко]; *ведро* // *вед'ро*; *видати* // *ви'дати*; *видний* // *вид'ний*; *жадний* // *жад'ний*; *обід* // *о'бід*; *об'руч* // *об'руч* [Желехівський].

У сучасній українській літературній мові кількісно більше слів, де наголос є засобом розрізнення лексичного значення або і лексичного, і граматичного (В. М. Винницький таку функцію наголосу називає семантико-граматичною [3,

с. 9]). Отже, кількісний показник певною мірою спростовує тезу про те, що український наголос тяжіє до нерухомості, бо тільки завдяки своїй рухомості, як про це вже було зазначено, наголос може виконувати диференційну функцію. Очевидним є те, що в мовах чи говірках з фіксованим місцем наголосу наголос не може бути засобом розрізнення ні лексичних, ні граматичних форм.

Семантична або семантико-граматична диференціація за допомогою наголосу властива іменникам чол. р. (*'запал* 'внутрішнє збудження, піднесення, завзяття; найповніший прояв чогось' // *за'пал* '1. пристрій для запалювання вибухової речовини; 2. пошкодження зерна внаслідок посухи; 3. хвороба свійських тварин'; *'захід* 'одна з чотирьох сторін світу' // *за'хід* '1. спуск небесного світила; 2. час, коли заходить сонце та ін.', *'ірис* '1. квіти півники; 2. райдужна оболонка ока' // *і'рис* 'цукерки'; *к'редит* '1. бухгалтерський рахунок; 2. оцінка, залік' // *кре'дит* 'надавати в борг цінності' *п'ташник* 'той, хто доглядає свійську птицю' // *пташ'ник* 'приміщення, будівля для утримання свійської птиці (курей, гусей, індиків, качок)'), жін. р. (*'вигода* 'те, що дає добрі наслідки в чому-небудь' // *ви'года* 'зручність у чомусь, сприятливі умови; обладнання, речі, що створюють певні зручності для людини у побуті', *'музика* 'мистецтво, що відображає дійсність у художньо-звукових образах' // *му'зика* 'музикант'), сер. р. (*'ікання* 'вимова 'і' на місці давніх 'о' та 'е' в новозакритих складах' // *і'кання* 'дія за знач. ги|кати, і|кати', *об'еднання* '1. ціле, що склалося на основі з'єднання, поєднання чого-небудь; 2. організація людей на основі спільності мети, завдань; спілка' // *об'ед'нання* 'дія за значенням об'єднати і об'єднатися'); прикметникам (*ви'гідний* 'зручний, комфортабельний' // *вигідний* 'корисний', *відпо'відний* '1. який відповідає чому-небудь; 2. який підходить, потрібний для даного випадку' // *відповід'ний* 'який дається у відповідь (лист, нота)'; *вітряний* прикм. до 'вітер'; перен. 'легковажний, безтурботний' // *вітря'ний* 'який діє за допомогою вітру (млин)'; *доз'вільний* 'час вільний, не зайнятий якою-небудь працею', стос. *доз'вілля* // *дозвільний* 'від дозвіл'; *людський* 'людяний' // *людсь'кий* 'властивий людині'); дієсловам (*пос'вататися* 'заслати старостів до когось' // *посва'татися* '1. стати сватами; 2. заприятелювати з кимось'; *сапати* 'видавати носом свистячі звуки (важко дихати)' // *са'пати* 'підпушувати ґрунт, користуючись сапою' *т'вердити* 'запевняти' // *твер'дити* 'повторювати'); також розрізнення за допомогою наголосу частин мови (*'печений* – дієприкметник // *пе'чений* – прикметник; *лежачи* – дієприслівник // *лежачи* – прислівник тощо) [ВТС].

Водночас постає питання: чи властива ця давня функція наголосу сучасним українським діалектам? Щоб відповісти на це питання, ми проаналізували діалектні лексикографічні та лінгвогеографічні праці південно-західного, південно-східного і північного наріччя.

Північне наріччя: У західнополіських говірках: *бер'лога* 'берл'ога – то медвіже логовіло' // *берло'га* 'місце для ночівлі домашніх свиней', *'бидл'а* 'вередун' // *бид'л'а* 'велика рогата худоба', *бит'ки* 'зелене листя цибулі' // *'битки* 'гра великодніми крашанками (випробування на міцність)', *би'чок* 'самець корови' // *'бичок* 'щиголь; удар зігнутих пальцем по лобі', *б'іб'л'ах* 'зелений плід на стеблах картоплі після цвітіння' // *'б'ібл'ах* 'перен. послід зайця і лісової козулі'; *бо'рок* 'молодий сосняк' // *'борок* 'орчик, до якого кріпляться посторонки кінської упряжі'; *бру'сок* зменш. до *брус* 'обтесана чотиригранна колода, яка використовується в будівництві' // *'б'русок* 'скатертина' [Аркушин].

Південно-східне наріччя: *'ведро* – присл. 'сонячно' // *вед'ро* 'відро' [Сизько]; *'беседа* 'компанія на весіллі' // *бе'седа* 'розмова' [Чабаненко];

Південно-західне наріччя: *вуд'озолите* 'відшмагати' // *вудзу'лете* 'залити окропом пересипане попелом домоткане полотно для кращого відбілювання' [Корзонюк]; *'туман* переважно 'дуже густий туман у горах'; 'той, що швидко не може чогось збагнути, про щось догадатися' // *ту'ман* 'непрозорий стан повітря через нагромадження в ньому водяної пари' [Дзензелівський, 1958: карта № 124]; *'город* 'місто' // *го'род* 'присадибна ділянка'; *доті'гатися* 'притягуватися до відповідальності'; 'дотягуватися' // *до'тігатися* 'допрацюватися до небажаного результату, волочачи, тягаючи що-небудь'; *'жадний* 'жадібний; зажерливий; заздрісний' // *жад'ний* 'спраглий; такий, якому мінімального не вистачає'; *'зябка* 'холоднувато' // *зяб'ко* 'мерзляк'; *ма'дярка* 'угорка' // *'мадярка* 'прізвисько (українки)'; *ма'дярочка* 'зменш.-пестл. до ма'дярка' // *'мадярочка* 'зменш.-пестл. до мадярка'; *майбуш* 'найбільше' // *май'буш* 'більше'; *мы'лити* 'зумовлювати чию-небудь помилку' // *'мылити* 'намилювати кого-небудь або що-небудь'; *мы'литися* 'помилятися' // *'мылитися* 'намилюватися' [Сабадош]; *гре'да* 'острівок між розгалуженням річки; смуга каміння і піску біля річки; місце в річці, де хлюпочуться хвилі' // *г'ре'да* 'горизонтально підвішена жердка чи перекладина для одягу'; *'гуркати* 'грюкати', 'штовхати' // *'гур'кати* 'доїти (видоювати) вівцю, козу' [Гуцул]; *'вадро* 'дійниця' // *вад'ро* '1. дерев'яне відро біля криниці з журавлем; 2. бляшане відро'; *'вік'нина* 'криниця без цямриння, копанка' // *вікни'на* 'трясавина, провалля; коловорот'; *'гаман* 'дурень' // *га'ман* 'багато'; *'город* 'ореол місяця' // *го'род* 'садиба, міс-

це для будування хати та господарських приміщень»; *жадний* '1. жоден, ніхто, ні один; 2. скупий, ненаситний' // *жад'ний* 'з ностальгійним прагненням чогось'; *ка'ракти* 'квакати' // *кара'кати* '1. черевики; 2. старі чоботи, від яких відрізали халяви'; *к'ремсати* 'грубо, нерівно рубати, розрізати' // *крем'сати* 'бити'; *марот* 'третій календарний місяць року, березень' // *ма'рот* 'поранений'; *мер'віти* 'дрімати' // *мервіти* 'гнити, пріти, втрачати кормові якості' [Буковин].

Приклади свідчать про те, що смислорозрізнавальна функція українського наголосу жива,

адже наголос є засобом вираження лексичного значення в говірках південно-східного, північного та південно-західного наріч, окрім лемківських говірок. Отже, явище семантичної диференціації слів за допомогою наголосу загальноукраїнське. Водночас недослідженим залишається питання щодо кількісного навантаження лексико-семантичної функції наголосу в українських діалектах. Відповідь на це питання частково допоможе дати Словник українських говорів, над укладанням якого сьогодні працюють українські діалектологи.

Джерела:

- Аркушин – Словник західнополіських говірок. У 2-х т. / [авт.-уклад. Г. Л. Аркушин]. – Луцьк : Вежа, 2000. – 458 с.
- Буковин – Словник буковинських говірок / [за заг. ред. Н. В. Гуйванюк]. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
- ВТФ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с. – ISBN 966-569-013-2.
- Грінченко – Словарь української мови. В чотирьох томах / [упор. з додатком власного матеріалу Борис Грінченко]. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – 496 с. – ISBN 5-12-002286-3.
- Гуцул – Гуцульські говірки. Короткий словник / [за ред. Я. В. Закревської]. – Львів : Львівська обласна книжкова друкарня, 1997. – 232 с. – ISBN 966-02-0496-5.
- Дзєндзелівський – Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР / Й. О. Дзєндзелівський. – Ч. 1. – Ужгород : вид-во Ужгород. держ. ун-ту, 1958; Ч. 2. – Ужгород : вид-во Ужгород. держ. ун-ту, 1960; Ч. 3. – Ужгород : вид-во Ужгород. держ. ун-ту, 1993. – 464 с. : карти.
- Желехівський – Малоруско-німецький словар / [уклад. Є. Желеховский, С. Недільский]. – Львів : Тов. им. Шевченка, 1886. – 1122 с.
- Корзюнок – Корзюнок М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзюнок // Українська діалектна лексика. – К. : Наук. думка, 1987 – С. 62–267.
- Сабадош – Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокириця Хустського району / [авт.-уклад. І. Сабадош]. – Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с. – ISBN 978-966-2195-13-2
- Сизько – Сизько А. Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини / [авт.-уклад. А. Т. Сизько]. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський орден Трудового Червоного прапора державний університет, 1990. – 100 с.
- Чабаненко – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / [авт.-уклад. Чабаненко В. А.]. – Запоріжжя : Комунар, 1992. – Т. 1. – 324 с.
- Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах / Л. А. Булаховський ; *НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні*. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 325–447.
 - Веселовська З. М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI – початок XVIII століть) / З. М. Веселовська ; *Харківський університет*. – Х. : Видавництво Харківського університету, 1970. – 163 с. – *Бібліогр. : С. 161–162*.
 - Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові / В. М. Винницький. – К. : Радянська школа, 1984. – 160 с. – *Бібліогр. : С. 158–159*.
 - Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх; *НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні*. – К. : Наук. думка, 1984. – 256 с. – *Бібліогр. : С. 249–250*.
 - Кобиринка Г. С. Наголос у системі формотворення / Кобиринка Г. С. // *Лінгвістичні студії*. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – С. 183–188; її ж: Наголошування форми називного відмінка множини іменників, запозичених з польської мови, в бойківських говірках / Г. С. Кобиринка // *Мовознавчі студії*. – Випуск 2. – Дрогобич : Посвіт, 2010. – С. 173–178.
 - Митрополит Іларіон. Український літературний наголос / Митрополит Іларіон. – Вінніпег : Видавництво «Наша культура», 1952. – 304 с. – *Бібліогр. : С. 258–271*.
 - Скляренко В. Г. Історія українського наголосу. Іменник / В. Г. Скляренко ; *НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні*. – К. : Наукова думка, 2006. – 711 с. – *Бібліогр. : с. 643–654*. – ISBN 966-00-0555-5.
 - Федянина Н. А. Ударение в современном русском языке / Н. А. Федянина. – М. : Изд-во «Русский язык», 1982. – 304 с. – *Бібліогр. : С. 280–282*.

Н. Кобуринка

THE LEXICAL-SEMANTIC FUNCTION OF UKRAINIAN ACCENT

The paper is an attempt to objectivize the knowledge about stress in : language. Effect of lexical-semantic function of accent is analyzed in Ukrainian dialects. As a result of researching is conclusion that word semantic differentiation by accent is all-Ukrainian lingual phenomenon, because an accent – means of a word-semantic expression in dialects of Nord, South-West and South-Oust dialect areas, however with the exception of lemken dialect – there are invariable accent on the second last syllable.

Keywords: the stress, the lexical-semantic function, Ukrainian dialects.